

τῇ ἱκανότητά ἐπιβάλλει τὶς ἐπινοήσεις τῆς μὲ ἐξαιρετικὴ δύναμη, ὅταν ἐργάζεται στὴ θρησκευτικὴ περιοχὴ. Δίχως ἀμφιβολία ἐκεῖ εἶναι στὸ σπίτι τῆς· ἔγινε γιὰ νὰ κατασκευάζῃ πνεύματα καὶ θεούς· ἀλλὰ ἐπειδὴ συνεχίζει ἄλλοῦ τῇ μυθοποιητικῇ τῆς λειτουργίᾳ, ὑπάρχει λόγος νὰ ἀναρωτηθοῦμε γιὰτί, ἐνῶ ἐνεργεῖ μὲ τὸν ἴδιον τρόπο, δὲν ἐπιτυχαίνει πιά τότε τὴν ἴδια πίστιν. Θὰ βροῦσαμε γι' αὐτὰ δυὸ λόγους.

Ὁ πρῶτος εἶναι ὅτι στὰ ζητήματα τῆς θρησκείας ἡ προσχώρησις τοῦ καθενὸς ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν προσχώρησις ὄλων. Στὸ θέατρο κίβλας, ἡ πειθαρχία τοῦ θεατῆ στίς ὑποβολὰς τοῦ δραματούργου αὐξάνεται ἐξαιρετικὰ ἀπὸ τὴν προσοχὴ καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς κοινωνίας πού παρευρίσκειται. Ἀλλὰ πρόκειται ἐδῶ γιὰ κοινωνία τόσο μεγάλη ὅσο καὶ ἡ αἴθουσα καὶ πού βαστᾷ ἀκριβῶς ὅσο καὶ τὸ ἔργο : τί θὰ γίνῃ, ἂν ἡ ἀτομικὴ πίστις ὑποστηρίζεται, ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ὀλόκληρο λαό, καὶ ἂν τὸ σημεῖο γιὰ τὴν στήριξή τῆς τὸ παίρνῃ ἀπὸ τὸ παρελθόν καὶ ἀπὸ τὸ παρόν ; τί θὰ γίνῃ, ἂν τὸ θεὸ τὸν ὑμνοῦν οἱ ποιητές, ἂν ἐδρεύῃ στοὺς ναούς, ἂν εἰκονίζεται ἀπὸ τὴν τέχνη ; Ὅσο ἡ πειραματικὴ ἐπιστήμη δὲν ἔχει ἀκόμη στερεὰ συγκροτηθῆ, δὲν ὑπάρχει πὺ ἀσφαλῆς ἐγγυητὴς γιὰ τὴν ἀλήθεια ἀπὸ τὴν καθολικὴ ὁμοφωνία. Τὶς περισσότερες φορές ἡ ἴδια αὐτὴ ἡ ὁμοφωνία θὰ εἶναι ἡ ἀλήθεια. Ἄς τὸ ποῦμε στὰ πεταχτά, ἐδῶ ἔχομε μιὰ ἀπὸ τὶς αἰτίες τῆς μισαλλοδοξίας. Ἐκεῖνος πού δὲ δέχεται τὴν κοινὴν πίστιν τὴν ἐμποδίζει, τὴν ὥρα πού τὴν ἀρνιέται, νὰ εἶναι ὀλοκληρωτικὰ ἀληθινή. Ἡ ἀλήθεια θὰ ξαναβροῖ τὴν ὀλοκλήρωσή τῆς μόνο ἂν αὐτὸς ἀποκηρύξῃ ὅ,τι εἶπε ἢ ἐξαφανισθῆ.

Δὲ θέλομε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ θρησκευτικὴ πίστις δὲν μπόρεσε νὰ εἶναι, ἀκόμη καὶ στὸν πολυθεϊσμό, ἀτομικὴ πίστις. Κάθε Ρωμαῖος εἶχε ἓνα *genius* (δαίμονα) προσκολλημένο στὸ πρόσωπό του· ἀλλὰ πίστευε τόσο στερεὰ στὸ δαίμονά του, γιὰτί καθένας ἀπὸ τοὺς ἄλλους Ρωμαίους εἶχε τὸ δικό του, καὶ γιὰτί γιὰ τὴν πίστιν του, προσωπικὴ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, εἶχε ἐγγύησή του μιὰ καθολικὴ πίστις. Οὔτε πάλι θέλομε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ θρησκεία ἦταν ποτὲ στὴν οὐσία τῆς πιότερο κοινωνικὴ παρὰ ἀτομικὴ : εἶδαμε πολὺ καλὰ ὅτι ἡ μυθοποιητικὴ λειτουργία, ἔμφυτη στὸ ἄτομο, ἔχει γιὰ πρῶτο τῆς ἀντικείμενο νὰ στερεώσῃ τὴν κοινωνία· ἀλλὰ ξαίρομε ὅτι εἶναι στὸν ἴδιον βαθμὸ προωρισμένη νὰ στηρίζῃ τὸ ἄτομο τὸ ἴδιο, καὶ ὅτι δὲ καὶ τὸ συμφέρον τῆς κοινωνίας εἶναι ἐκεῖ. Νὰ ποῦμε τὴν ἀλήθεια, ἄτομο καὶ κοινω-

νία προϋποθέτουν ἀμοιβαία τὸ ἓνα τὸ ἄλλο : τὰ ἄτομα ἀπαρ-
τίζουν τὴν κοινωνία μὲ τὴ συνένωσή τους· ἡ κοινωνία προσδιο-
ρίζει ὁλόκληρη πλευρὰ τῶν ἀτόμων μὲ τὴν προεικόνισή της μέ-
σα στὸ καθένα τους. Ἐπιτομο καὶ κοινωνία λοιπὸν ἀλληλοπροσ-
διορίζονται κυκλικά. Τὸν κύκλο, ποὺ τὸν θέλησε ἡ φύση, τὸν
ἔσπασε ὁ ἄνθρωπος τὴν ἡμέρα ποὺ μπόρεσε νὰ τοποθετήσῃ
ξανά τὸν ἑαυτὸ του στὴ δημιουργικὴ ὁρμή, σπρώχνοντας πρὸς
τὰ ἔμπροσς τὴν ἀνθρώπινη φύση, ἀντὶ νὰ τὴν ἀφήσῃ νὰ στρι-
φογυρίσῃ ἐπὶ τόπου. Ἐπιτομο τὴν ἡμέρα αὕτη χρονολογεῖται μιὰ
θρησκεία οὐσιαστικὰ ἀτομικὴ πού, εἶναι ἀλήθεια, ἔγινε γι' αὐτὸ
πιὸ βαθειὰ κοινωνικὴ. Ἐπιτομο θὰ ξαναγυρίσωμε σ' αὐτὸ τὸ ση-
μεῖο. Ἐπιτομο ποῦμε μόνο ὅτι ἡ ἔγγύηση ποὺ ἔφερε ἡ κοινωνία
στὴν ἀτομικὴ πίστη, θὰ ἔφτανε κίολας νὰ κάμῃ ἀσυναγώνιστες
αὐτὲς τὶς ἐπιτομοήσεις τῆς μυθοποιητικῆς ἰκανότητος.

Ἐπιτομο πρέπει νὰ λάβωμε ὑπ' ὄψη μας καὶ ἄλλο πρᾶγμα. Ἐπι-
δαμε πῶς οἱ ἀρχαῖοι ἔμειναν ἀπαθεῖς στὴ γένεση τούτου ἢ ἔ-
κείνου τοῦ θεοῦ. Ἐπιτομο δὼ καὶ πέρα θὰ πίστευαν καὶ σ' αὐτὸν
ὅπως καὶ σὲ ὅλους τοὺς ἄλλους. Θὰ ἦταν ἀπαράδεκτο νὰ ὑπέθε-
ταν ὅτι ἡ ὑπαρξὴ τῶν θεῶν τῶν εἶχε γι' αὐτοὺς τὴν ἴδια
φύση ποὺ εἶχε ἡ ὑπαρξὴ τῶν ἀντικειμένων ποὺ ἔβλεπαν ἢ ἄγ-
γιζαν. Ἐπιτομο ὑπαρξὴ πραγματικὴ, ἀλλὰ ἦταν μιὰ πραγματικό-
τητα, ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν ἔλειπε ἡ ἐξάρτησή της ἀπὸ τὴν ἀνθρώ-
πινη θέληση.

Οἱ θεοὶ τῆς εἰδωλολατρικῆς ἀρχαιότητος ξεχωρίζουν ἀλή-
θεια ἀπὸ τὶς πιὸ παλιῆς ὄντοτητες, τὶς Ἐλφ (¹), τὶς Γνω-
μες (²), τὰ πνεύματα, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ποτὲ δὲν ἀποσπάστηκε ἡ
λαϊκὴ πίστη. Αὐτὲς δὲ οἱ ὄντοτητες προῆλθαν σχεδὸν ἀμέσως
ἀπὸ τὴ μυθοποιητικὴ, τὴ φυσικὴ μας ἰκανότητα· καὶ τὶς δέ-
χτηκαν φυσικὰ ὅπως καὶ δημιουργήθηκαν. Διέγραφαν τὴν ἀ-
κριβῆ περίμετρο τῆς ἀνάγκης ἀπὸ τὴν ὁποία βγήκαν. Ἐπιτομο
ἡ μυθολογία, ποὺ εἶναι ἐπέκταση τῆς πρωτόγονης ἐργασίας,
ξεπερνᾷ ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρὰς αὕτη τὴν ἀνάγκη· τὸ ἐνδιάμεσο
ποὺ ἀφήνει ἀνάμεσα στὸν ἑαυτὸ της καὶ τὴν ἀνάγκη γέμισε
μὲ ὕλη, στὴν ἐκλογή τῆς ὁποίας ἔχει μεγάλο μέρος ἡ ἀνθρώπινη

1. Πνεύματα τῆς Σκανδιναβικῆς μυθολογίας, ποὺ συμβολίζουν
τὸν ἀέρα, τὴ φωτιά, τὴ γῆ κλπ.—Σ.τ.μ.

2. Ἐπιτομο ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Παράκελσος γιὰ νὰ δηλώσῃ να-
νοειδῆ καὶ ὑπερφυσικὰ ὄντα πού, κατὰ τοὺς Ἰουδαίους καβαλιστὰς,
κατοικοῦν στὰ σπλάχνα τῆς γῆς.—Σ.τ.μ.

ιδιοτροπία, και ἡ προσχώρηση πού δίνουν σ' αὐτήν εἶναι αἰσθητή. Ἡ ἴδια πάντα ἰκανότητα ἐπεμβαίνει, και ἐπιτυχαίνει γιά τὸ σύνολο τῶν ἐπινοημάτων της τὴν ἴδια πίστωση. Ἀλλὰ καθεμιά ἐπινόηση, χωριστὰ παρμένη, τὴ δέχονται μὲ τὴν ὑστεροβουλία ὅτι και κάποια ἄλλη θὰ ἦταν δυνατή. Τὸ πάνθεον ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, εἶναι ὅμως στὸ γέρι τοῦ ἀνθρώπου νὰ εἰσαγάγη ἐκεῖ ἓνα θεό, και νὰ τοῦ ἀπονέμη ἔτσι τὴν ὑπαρξη. Μᾶς κάνει ἐκπληξη σήμερα αὐτὴ ἡ ψυχικὴ κατάσταση. Μολαταῦτα τὴ δοκιμάζουμε μέσα μας σὲ κάποια ὄνειρα, ὅπου μποροῦμε νὰ εἰσάγωμε ὠρισμένη στιγμή τὸ περιστατικό πού εὐχόμεστε : πραγματώνεται ἀπὸ μᾶς μέσα σὲ ἓνα σύνολο πού ἔγινε μόνο του, χωρὶς ἐμᾶς. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, θὰ μποροῦσε νὰ πῆ κανεὶς ὅτι κάθε ὠρισμένος θεὸς εἶναι πιθανός, ἐνῶ ἡ ὁλότητα τῶν θεῶν, ἢ καλύτερα ὁ θεὸς γενικὰ εἶναι ἀναγκαῖος. Σκάβοντας αὐτὸ τὸ σημεῖο, και σπρώχνοντας τὴ λογικὴ μακρύτερα ἀπὸ ὅσο τὸ ἔκαμαν οἱ ἀρχαῖοι, θὰ εὔρισκε κανεὶς ὅτι ποτὲ δὲν ὑπῆρχε ὀριστικὴ πολλαπλότητα παρὰ μόνο στὴν πίστη στὰ πνεύματα και ὅτι ὁ πολυθεῖσμός στὴν κυριολεξία του, μὲ τὴ μυθολογία του, προῦποθέτει ἓνα κρυφὸ μονοθεῖσμό, ὅπου οἱ πολλαπλὲς θεότητες ὑπάρχουν μόνο κατὰ δεύτερο λόγο, σὰν ἀντιπροσωπευτικὲς τοῦ θείου.

Ἀλλὰ οἱ ἀρχαῖοι τὶς ἀπόψεις αὐτὲς θὰ τὶς θεωροῦσαν πάρεργες. Θὰ εἶχαν σπουδαιότητα μόνο ἂν ἡ θρησκεία ἀνήκε στὴν περιοχὴ τῆς γνώσης ἢ τῆς θεωρίας. Θὰ μποροῦσαν τότε νὰ θεωρήσουν τὴ μυθολογικὴ διήγηση σὰν ἱστορικὴ διήγηση και νὰ θέσουν στὴ μιὰ ὅπως και στὴν ἄλλη περίπτωση τὸ ζήτημα τῆς γνησιότητας. Ἡ ἀλήθεια ὅμως εἶναι ὅτι δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ σύγκριση ἀνάμεσα στὰ δύο, γιατί δὲν ἀνήκουν στὴν ἴδια τάξη. Ἡ ἱστορία εἶναι γνώση, ἡ θρησκεία εἶναι κυρίως ἐνέργεια : δὲν ἀφορᾷ τὴ γνώση, ὅπως τὸ ἐπαναλάβουμε πολλές φορές, παρὰ μόνο σὲ ὅσο βαθμὸ μιὰ νοητικὴ παράσταση εἶναι ἀναγκαῖα γιά νὰ ἀντικρούση τὸν κίνδυνο ὠρισμένης νοητικότητας. Νὰ θεωρήσης χωριστὰ αὐτὴ τὴν παράσταση, νὰ τὴν ἐλέγξης σὰν παράσταση, θὰ σήμαινε πὸς ξεχνᾶς ὅτι σχηματίζει ἓνα ἀμάλαμα μὲ τὴν ἐνέργεια πού συνδέεται μ' αὐτήν. Σὲ τέτοιου εἴδους πλάνη πέφτομε ὅταν διαποροῦμε πὸς μεγάλα πνεύματα μπόρεσαν νὰ δεχτοῦν τὸ ὑφάδι τὸ καμωμένο ἀπὸ παιδαριωδίες, ἀκόμη και ἀπὸ ἀνοησίες, πού ἦταν ἡ θρησκεία των. Οἱ κινήσεις τοῦ κολυμβητῆ τὸ ἴδιο ἠλίθιες και γελοῖες θὰ φαίνονταν σὲ κείνον πού θὰ ξεχνοῦσε ὅτι ὑπάρχει νερό, ὅτι τὸ νερὸ σηκώνει τὸν κο-

λυμβητή, και ὅτι τὶς κινήσεις τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ἀντίσταση τοῦ ὑγροῦ, τὸ ρεῦμα τοῦ ποταμοῦ, πρέπει νὰ τὰ πάρωμε μαζί σαν ἀδιαίρετο ὅλο.

Ἡ θρησκεία δυναμώνει, φέρνει πειθαρχία. Εἶναι ἀναγκαῖες γι' αὐτὸ ἀσκήσεις πρὸς ἀδιάκοπα θὰ ἐπαναλαβαίνονται, σαν αὐτὲς πρὸς ὃ αὐτοματισμός των στὸ τέλος στερεώνει στὸ σῶμα τοῦ στρατιώτη τὴν ἠθικὴ ἀσφάλεια πρὸς θὰ τοῦ χρειαστῆ τὴν ἡμέρα τοῦ κινδύνου. Αὐτὸ θὰ πῆ, ὅτι δὲν ὑπάρχει θρησκεία χωρὶς ἱεροτελεστίες καὶ τελετές. Στὶς θρησκευτικὰς αὐτὲς πράξεις δίνει πρὸς πάντων εὐκαιρία ἢ θρησκευτικὴ παράσταση. Ἀπορρέουν χωρὶς ἀμφιβολία ἀπὸ τὴν πίστη, ἀλλὰ ἀμέσως ἀντενεργοῦν ἀπάνω σ' αὐτὴν καὶ τὴ στερεώνουν: ἂν ὑπάρχουν θεοί, πρέπει νὰ τοὺς καθιερώσωμε λατρεία· ἀλλὰ ἀπὸ τὴ στιγμὴ πρὸς ὑπάρχει λατρεία, θὰ πῆ ὅτι ὑπάρχουν θεοί. Τούτη ἢ ἀλληλεγγύη τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ σεβάσματος πρὸς τοῦ ἀπονέμομε κάνει τὴ θρησκευτικὴ ἀλήθεια κάτι τὸ ξεχωριστό, χωρὶς κοινὸ μέτρο μὲ τὴ θεωρητικὴ ἀλήθεια, καὶ πρὸς ὡς ἓνα ὠρισμένο σημεῖο ἐξαρτιέται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο.

Οἱ ἱεροτελεστίες καὶ οἱ τελετές τείνουν ἀκριβῶς νὰ οὐσιφίσουν αὐτὴ τὴν ἀλληλεγγύη. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἐπεκταθῆ πολὺ σχετικὰ μ' αὐτά. Ἄς ποῦμε μόνο κάτι γιὰ τὰ δυὸ κυριώτερα, τὴ θυσία καὶ τὴν προσευχή.

Στὴ θρησκεία πρὸς θὰ ὀνομάσωμε δυναμικὴ, ἢ προσευχὴ δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴ λεκτικὴ ἔκφρασή της· εἶναι μιὰ ἀνάταση τῆς ψυχῆς πρὸς θὰ μπορούσε νὰ μὴ χρειάζεται τὸ λόγο. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, στὸν πιὸ χαμηλὸ βαθμὸ της, δὲν ἦταν χωρὶς σχέση μὲ τὴ μαγικὴ ἐπωδὸ· σκόπευε τότε, ἂν ὄχι νὰ ἐξαναγκάσῃ τὴ θέληση τῶν θεῶν καὶ πρὸς πάντων τῶν πνευμάτων, τουλάχιστο νὰ ἀποκτήσῃ τὴν εὐνοιά των. Στὰ μισὰ τοῦ δρόμου, ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ δυὸ ἄκρα, κεῖται κατὰ κανόνα ἢ προσευχὴ, ὅπως τὴν ἐννοοῦν στὸν πολυθεϊσμό. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἢ ἀρχαιότητα ἐγνώρισε θαυμαστὰς μορφὰς προσευχῆς, ὅπου ἀποδινόταν ἔφεση τῆς ψυχῆς νὰ γίνῃ καλύτερη. Ἀλλὰ αὐτὰ ἦταν ἐξαιρέσεις καὶ σαν προκαταβολικὰς ἐκδηλώσεις μιᾶς πιὸ καθαρῆς θρησκευτικῆς πίστεως. Πιὸ συνηθισμένο στὸν πολυθεϊσμό εἶναι νὰ ἐπιβάλλῃ στὴν προσευχὴ μιὰ μορφὴ στερεότυπη, μὲ τὴν ὑστερόβουλη σκέψη ὅτι δὲν εἶναι μόνο ἢ σημασία τῆς φράσης, ἀλλὰ καὶ ἢ ἀκολουθία τῶν λέξεων μὲ τὸ σύνολο τῶν κινήσεων οἱ ὅποιες τὶς συνοδεύουν, πρὸς θὰ δώσουν στὴν προσευχὴ τὴν ἀποτελεσματικότητά της. Μποροῦμε μάλιστα νὰ ποῦμε ὅτι, ὅσο ἐξελι-

σεται ὁ πολυθεϊσμός τόσο πιὸ ἀπαιτητικός γίνεται σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο· ἡ ἐπέμβαση τοῦ ἱερέα εἶναι ὄλο καὶ πιὸ ἀναγκαία γιὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὸ δαμασμὸ τοῦ πιστοῦ. Πῶς νὰ μὴ δοῦμε ὅτι ἡ ἔξη αὐτῆ, νὰ κρατήσουν περισσότερο τὴν ἰδέα τοῦ θεοῦ, μιὰ πού τὴν ἀνακάλεσαν, μὲ ὠρισμένες λέξεις καὶ μὲ προδιαγραμμένες στάσεις, δίνει στὴν εἰκόνα τοῦ ἀνώτερη ἀντικειμενικότητα; Ἐδείξαμε ἄλλοτε ὅτι ἐκεῖνο πού ἀποτελεῖ τὴν πραγματικότητα μιᾶς ἀντίληψης, ἐκεῖνο πού τὴν ξεχωρίζει ἀπὸ ἐνθύμηση ἢ φαντασία, εἶναι, πάνω ἀπ' ὅλα, τὸ σύνολο τῶν νέων κινήσεων πού προκαλεῖ στὸ σῶμα καὶ πού αὐτὲς τὴ συμπληρώνουν μὲ ἐνέργεια πού ἀρχίζει αὐτοματικά. Κινήσεις τέτοιου γένους θὰ μπορέσουν νὰ διαγραφοῦν γιὰ ἄλλη αἰτία: τὸ ὅτι τώρα γίνονται θὰ ἔχη ἀντανάκλαση στὴν παράσταση πού τὶς προκάλεσε, καὶ θὰ τὴ μετατρέψῃ πραγματικὰ σὲ πρᾶγμα.

Ὅσο γιὰ τὴ θυσία, χωρὶς ἀμφιβολία εἶναι πρῶτα πρῶτα προσφορὰ γιὰ νὰ ἐξαγοράσῃ τὴν εὐνοια τοῦ θεοῦ ἢ νὰ ἀποτρέψῃ τὴν ὀργή του. Τόσο πιὸ εὐπρόσδεκτη θὰ εἶναι, ὅσο περισσότερο στοίχισε, καὶ ὅσο πιὸ μεγάλη ἀξία ἔχει τὸ θῦμα. Εἶναι πιθανὸ ἔτσι νὰ ἐξηγεῖται ἐν μέρει ἡ συνήθεια νὰ θυσιάζουν ἀνθρώπινα θύματα· συνήθεια πού θὰ τὴ βροίκαμε στὶς περισσότερες ἀρχαῖες θρησκείες, μπορεῖ σὲ ὅλες, ἂν ἀνατρέχαμε ἀρκετὰ πίσω. Δὲν ὑπάρχει πλάνη οὔτε φρίκη στὴν ὁποία νὰ μὴ μπορῇ νὰ ὀδηγήσῃ ἢ λογική, ὅταν ἐφαρμόζεται σὲ θέματα πού δὲν ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν καθαρὴ νόηση. Ἀλλὰ ὑπάρχει καὶ κάτι ἄλλο στὴ θυσία· ἀλλιῶς, δὲ θὰ μπορούσαμε νὰ ἐξηγήσωμε τὸ ὅτι ἡ προσφορὰ ἦταν πάντα ἀναγκαστικὰ ζωϊκὴ ἢ φυτικὴ, σχεδὸν πάντα ζωϊκὴ. Πρῶτα πρῶτα, συμφωνοῦν γενικὰ νὰ βλέπουν τὶς πρωταρχεὶς τῆς θυσίας σὲ δεῖπνο ὅπου ὁ θεὸς καὶ οἱ λατρευτὲς του νόμιζαν ὅτι τρώγουν μαζί. Ἐπειτα, καὶ πρὸ πάντων, ὅτι τὸ αἷμα εἶχε εἰδικὴ ἀρετή. Ἀρχὴ τῆς ζωῆς, ἔφερε δύναμη στὸ θεὸ γιὰ νὰ τὸν κάμῃ ἱκανὸ νὰ βοηθᾷ καλύτερα τὸν ἄνθρωπο καὶ μπορεῖ ἴσως (μὰ αὐτὸ ἦταν ὑστεροβουλία μόλις συνειδητὴ) γιὰ νὰ τοῦ ἐξασφαλίσῃ πιὸ στερεὰ τὴν ὑπαρξή. Ἦταν, ὅπως ἡ προσευχή, ἓνας δεσμὸς ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καὶ τὴ θεότητα.

Ἔτσι ὁ πολυθεϊσμός μὲ τὴ μυθολογία του εἶχε τὸ διπλὸ ἀποτέλεσμα νὰ σηκῶνῃ ὄλο καὶ ψηλότερα τὶς ἀόρατες δυνάμεις πού τριγυρίζουν τὸν ἄνθρωπο, καὶ νὰ βάζῃ τὸν ἄνθρωπο σὲ ὄλο καὶ στενότερες σχέσεις μαζί τους. Ἐχοντας τὴν ἴδια ἔκταση μὲ τοὺς παλαιοὺς πολιτισμούς, μεγάλωσε μὲ ὅ,τι αὐτοὶ ἔφτιασαν, ἐμπνέοντας τὴ λογοτεχνία καὶ τὴν τέχνη, καὶ δεχόμενος περισσότερα

ἀκόμη ἀπὸ ὅσα τοὺς εἶχε δώσει. Αὐτὸ θὰ πῆ ὅτι τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα, στὴν ἀρχαιότητα, ἔγινε ἀπὸ στοιχεῖα πολυάριθμα, μεταβλητὰ ἀπὸ λαὸ σὲ λαό, μὰ πὺ ὅλα ἤρθαν καὶ συσπειρώθησαν σὲ ἓναν ἀρχικὸ πυρήνα. Προσκολληθήκαμε σ' αὐτὸν τὸν κεντρικὸ πυρήνα, γιατί θελήσαμε νὰ βγάλωμε ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες θρησκείες ὅ,τι εἶχαν εἰδικὰ θρησκευτικὸ. Κάποια ἀπ' αὐτές, ἡ θρησκεία τῆς Ἰνδίας ἢ τῆς Περσίας, φροδραρίστηκε μὲ μιὰ φιλοσοφία. Ἄλλὰ φιλοσοφία καὶ θρησκεία μένουν πάντα ξεχωριστές. Τὶς περισσότερες ἀλήθεια φορὲς ἡ φιλοσοφία ἔρχεται μόνο γιὰ νὰ δώσει ἱκανοποίησι σὲ πιὸ καλλιεργημένα πνεύματα· ἡ θρησκεία ὑπάρχει, στὸ λαό, ὅπως τὴν περιγράψαμε. Καὶ ἐκεῖ ἀκόμη ὅπου γίνεται τὸ μίγμα, τὰ στοιχεῖα διατηροῦν τὴν ἀτομικότητά των· ἡ θρησκεία θὰ ἔχη κάποια ἀδύνατη θέλησι γιὰ θεωρία, ἡ φιλοσοφία δὲ θὰ εἶναι ἀδιάφορη γιὰ δράσι· ἀλλὰ μ' αὐτὸ δὲ θὰ μείνη λιγώτερο οὐσιαστικὰ ἐνέργεια ἢ πρώτη, καὶ ἡ δεύτερη πάνω ἀπ' ὅλα σκέψη. Ὅταν ἡ θρησκεία ἔγινε στοὺς ἀρχαίους πραγματικὰ φιλοσοφία, μᾶλλον ἀπότρεπε ἀπὸ τὴν δράσι καὶ ἐγκατέλειπε ἐκεῖνο πὺ ἤρθε νὰ κάμη στὸν κόσμον. Ἦταν ἀκόμη θρησκεία; Μποροῦμε νὰ δίνωμε στὶς λέξεις τὸ νόημα πὺ θέλωμε, φτάνει νὰ ἀρχίζωμε μὲ τὸν ὀρισμὸ τους· ἀλλὰ δὲ θάταν σωστὸ νὰ τὸ κάμωμε, ὅταν κατὰ τύχη βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μιὰ λέξι πὺ δηλώνει φυσικὴ διατομὴ τῶν πραγμάτων: ἐδῶ θὰ πρέπει τὸ πολὺ πολὺ νὰ ἀποκλείωμε ἀπὸ τὴν ἔκτασι τοῦ ὄρου τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ ἀντικείμενον, πὺ θὰ τὸ εἶχαν τυχαῖα περιλάβει σ' αὐτόν. Αὐτὸ συμβαίνει μὲ τὴν θρησκεία. Ἐδείξαμε πῶς δίνουν κατὰ κανόνα αὐτὸ τὸ ὄνομα σὲ παραστάσεις, προσανατολισμένες πρὸς τὴν πράξι καὶ πὺ ἡ φύσι τὶς διεγείρει γιὰ ὄρισμένο συμφέρον· κατὰ ἔξαιρεσι μπόρεσαν, καὶ γιὰ λόγους πὺ εἶναι εὐκόλο νὰ ἀντιληφθοῦμε, νὰ ἐπεκτείνουν τὴν ἐφαρμογὴ τῆς λέξης σὲ παραστάσεις πὺ ἔχουν ἄλλο ἀντικείμενον· ἡ θρησκεία ὅμως δὲ θὰ πρέπει γι' αὐτὸ λιγώτερο νὰ ὀρισθῆ σύμφωνα μὲ αὐτὸ πὺ ὠνομάσαμε πρόθεσι τῆς φύσης.

Ἐξηγήσαμε πολλές φορὲς τί πρέπει νὰ ἐννοοῦμε ἐδῶ μὲ τὴν πρόθεσι. Καὶ ἐπιμείναμε πολὺ, σὲ τοῦτο τὸ κεφάλαιον, στὴ λειτουργία πὺ ἡ φύσι ὥρισε στὴ θρησκεία. Μαγεία, λατρεία τῶν πνευμάτων ἢ τῶν ζώων, λατρεία τῶν θεῶν, μυθολογία, δεισιδαιμονίες κάθε λογῆς, ὅλα αὐτὰ θὰ φανοῦν πολὺ πολύπλοκα, ἂν τὰ πάρωμε ἓνα ἓνα. Ἄλλὰ τὸ σύνολόν τους εἶναι πολὺ ἀπλό. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ μόνο ζῶον πὺ ἡ ἐνέργειά του εἶναι κατὰ ἀσφαλισμένην, πὺ διστάζει καὶ προχωρεῖ ψηλάφητὰ, πὺ κάνει

σχέδια με τὴν ἐλπίδα νὰ ἐπιτύχη καὶ τὸ φόβο νὰ ἀποτύχη. Εἶναι ὁ μόνος πού νοιώθει ὅτι ὑπόκειται στὴν ἀρρώστεια, καὶ ὁ μόνος ἀκόμη πού ξαίρει ὅτι θὰ πεθάνῃ. Ἡ ὑπόλοιπη φύση ἀπλώνεται με ἀπόλυτη ἡρεμία. Φυτὰ καὶ ζῶα ἄς εἶναι παραδομένα σὲ ὅλες τὶς ἰδιοτροπίες τῆς τύχης· δὲν ἐπαναπαύονται λιγώτερο γι' αὐτὸ στὴ στιγμὴ πού περνᾶ, ὅπως θὰ ἔκαναν καὶ στὴν αἰωνιότητα. Ἀπὸ τὴν ἀναλλοίωτη αὐτὴ ἐμπιστοσύνη εἰσπνέομε κάτι στὸν περίπατο στὴν ἐξοχή, ἀπ' ὅπου γυρίζομε κατευνασμένοι. Ἀλλὰ δὲν εἶπαμε ἀρκετά. Ἀπὸ ὅλα τὰ ἔμψυχα πού ζοῦν σὲ κοινω- νία, ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ μόνον πού μπορεῖ νὰ λοξοδρομήσῃ ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ γραμμὴ, ὑποχωρώντας σὲ ἐγωϊστικὰ διαφέροντα, ὅταν διακυβεύεται τὸ κοινὸ ἀγαθὸ παντοῦ ἄλλοῦ, τὸ ἀτομικὸ συμφέρον εἶναι ἀναπόφευχτα συνταγμένο ἢ ὑποταγμένο στὸ γε- νικὸ συμφέρον. Τούτῃ ἢ διπλῇ ἀτέλεια εἶναι τὸ τίμημα τοῦ νοῦ. Δὲ μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ βάλῃ σὲ ἐνέργεια τὴν ἰκανότητά του νὰ σκέπτεται, χωρὶς νὰ παραστήσῃ μέσα του ἕνα ἀβέβαιο μέλλον, πού ξυπνᾶ τὸ φόβο του καὶ τὴν ἐλπίδα του. Δὲ μπορεῖ νὰ ἀναλογισθῇ ὅ,τι τοῦ ζητᾶ ἢ φύσῃ, ἀπὸ τὴν ἀποψη ὅτι τὸν ἔκαμε κοινωνικὸ ὄν, χωρὶς νὰ πῆ μέσα του ὅτι τὸ κέρδος του συ- χνὰ θὰ ἦταν νὰ παραμελῇ τοὺς ἄλλους, νὰ μὴ νοιάζεται παρὰ μό- νο γιὰ τὸν ἑαυτό του. Καὶ στίς δυὸ περιπτώσεις θὰ εἶχαμε ρῆγμα στὴν κανονικὴ, τὴ φυσικὴ τάξη. Καὶ ὅμως ἡ φύσῃ θέλησε τὸ νοῦ, πού τὸν ἔβαλε στὴν ἄκρη τῆς μιᾶς ἀπὸ τὶς δυὸ γραμμὲς τῆς ζωϊ- κῆς ἐξέλιξης γιὰ νὰ εἶναι τὸ ἀντίστοιχο στὸ ἐνστικτο τὸ πιὸ τέ- λειο, τὸ τελικὸ σημεῖο τῆς ἄλλης γραμμῆς. Εἶναι ἀδύνατο νὰ μὴν ἔλαβε τὶς προφυλάξεις τῆς ὥστε ἡ τάξη, μόλις διαταραχθῇ ἀπὸ τὸ νοῦ, νὰ τείνῃ στὴν αὐτοματικὴ ἀποκατάστασή της. Τω- ὄντι, ἡ μυθοποιητικὴ λειτουργία, πού ἀνήκει στὸ νοῦ, πού ὅμως δὲν εἶναι καθαρὴ νόησις, ἔχει αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ἀντικείμενο. Ὁ ρόλος της εἶναι ἡ κατεργασία τῆς θρησκείας, αὐτῆς πού ἐξετά-σαμε ὡς τώρα, πού τὴν ὀνομάζομε στατικὴ καὶ πού θὰ λέγαμε ὅτι εἶναι ἡ φυσικὴ θρησκεία, ἂν ἡ ἔκφρασις δὲν εἶχε πάρει ἄλλο νόημα. Δὲ μᾶς μένει παρὰ νὰ συνοψίσωμε ὅσα εἶπαμε γιὰ νὰ ὀρίσωμε τούτῃ τὴ θρησκεία με ἀκριβολογία: εἶναι ἀμυντικὴ ἀντίδρασις τῆς φύσεως ἐνάντια σὲ ὅ,τι καταθλιπτικὸ θὰ μπορούσε νὰ ὑπάρχῃ γιὰ τὸ ἄτομο, καὶ διαλυτικὸ γιὰ τὴν κοινωνία, στὴν ἀσκησις τοῦ νοῦ.

Ἄς τελειώσωμε με δυὸ παρατηρήσεις γιὰ νὰ προλάβω- με δυὸ παρανοήσεις. Ὅταν λέμε ὅτι μιὰ ἀπὸ τὶς λειτουργίες τοῦ νοῦ, ὅπως τὸν θέλησε ἡ φύσῃ, εἶναι νὰ συγκρατῇ τὴν κοι-

νωνική ζωή, δὲν ἐννοοῦμε μ' αὐτὸ ὅτι ὑπάρχει ἀλληλεγγύη ἀνάμεσα σ' αὐτὴ τὴ θρησκεία καὶ τὴν ἠθική. Ἡ ἱστορία μαρτυρεῖ τὸ ἀντίθετο. Ἡ ἀμαρτία ἦταν πάντα προσβολὴ στὴ θεότητα· ἀλλὰ γιὰ τὴ θεότητα δὲν ἦταν πάντα, ὄχι δὲν ἦταν, προσβλητικὴ ἢ ἀνηθικότητα, ἀκόμη οὔτε τὸ ἔγκλημα : κάποτε τὰ ζητοῦσε μὲ ἐντολές. Ἡ ἀνθρωπότητα βέβαια φαίνεται ὅτι γενικὰ εὐχόταν νὰ εἶναι καλοὶ οἱ θεοὶ τῆς· συχνὰ τὶς ἀρετὲς τὶς ἔβαλε κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίκλησή τους· μπορεῖ ἀκόμη ἢ σύμπτωση πού σημειώσαμε ἀνάμεσα στὴν ἀρχικὴ ἠθικὴ καὶ τὴν ἀρχικὴ θρησκεία, στοιχειώδεις καὶ τὴ μιὰ καὶ τὴν ἄλλη, νὰ ἀφῆσε στὸ βάθος τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς τὸ ἀκαθόριστο ἰδεώδες μιᾶς ἀκριβολογημένης ἠθικῆς καὶ μιᾶς ὁργανωμένης θρησκείας, πού ἢ μιὰ θὰ στηριζόταν στὴν ἄλλη. Δὲν εἶναι ὅμως λιγώτερο ἀλήθεια ὅτι ἢ ἠθικὴ διευκρινίστηκε χωριστά, ὅτι οἱ θρησκείες χωριστὰ ἐξελίχτηκαν, καὶ ὅτι οἱ ἀνθρώποι δέχτηκαν πάντα τοὺς θεοὺς των ἀπὸ τὴν παράδοση, χωρὶς νὰ τοὺς ζητοῦν νὰ προσκομίσουν πιστοποιητικὸ ἠθικότητας οὔτε νὰ ἐγγυηθοῦν τὴν ἠθικὴ τάξη. Κι αὐτὸ θὰ πῆ ὅτι πρέπει νὰ ξεχωρίζουμε ἀνάμεσα στὶς κοινωνικὲς ὑποχρεώσεις πού ἔχουν πολὺ γενικὸ χαραχτήρα, πού χωρὶς αὐτὲς καμμιά κοινὴ ζωὴ δὲν εἶναι δυνατὴ, καὶ τὸν ἰδιαίτερο κοινωνικὸ δεσμό, τὸ συγκεκριμένο, πού κάνει τὰ μέλη ὠρισμένης κοινότητας νὰ προσκολλῶνται στὴ διατήρησή της. Οἱ πρῶτες διαμορφώθηκαν σιγὰ σιγὰ ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο βάθος τῶν ἐθίμων πού δείξαμε στὴν ἀρχή· βγῆκαν ἀπὸ κεῖ μὲ τὴν κάθαρση καὶ τὴν ἀπλούστευση, τὴν ἀφαίρεση καὶ τὴ γενίκευση, γιὰ νὰ δώσουν μιὰ κοινωνικὴ ἠθική. Ἐκεῖνο ὅμως πού δένει τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο τὰ μέλη ὠρισμένης κοινωνίας εἶναι ἢ παράδοση, ἢ ἀνάγκη, ἢ θέληση νὰ ὑπερασπίσουν τὴν ὁμάδα τους ἐνάντια σὲ ἄλλες ὁμάδες, καὶ νὰ τὴ βάλουν πάνω ἀπ' ὅλες. Νὰ διατηρήση, νὰ συσφίξῃ αὐτὸ τὸ δεσμό, αὐτὸ στοχάζεται ἀδιαφιλονείκητα ἢ θρησκεία, πού τὴ βρήκαμε φυσικὴ : εἶναι κοινὴ στὰ μέλη μιᾶς ὁμάδας, τὰ ἐνώνει σφιχτὰ στὶς ἱεροτελεστίες καὶ τὶς τελετές, ξεχωρίζει τὴν ὁμάδα ἀπὸ τὶς ἄλλες ὁμάδες, ἐγγυᾶται τὴν ἐπιτυχία τῆς κοινῆς ἐπιχείρησης καὶ ἀσφαλίζει ἀπὸ τὸν κοινὸ κίνδυνο. Ὅτι ἢ θρησκεία, ὅπως βγαίνει ἀπὸ τὰ χέρια τῆς φύσης, ἐκπλήρωσε τὴν ἴδια ὥρα—γιὰ νὰ χρησιμοποιήσωμε τὴ σημερινή μας γλῶσσα—τὶς δύο λειτουργίες, τὴν ἠθικὴ καὶ τὴν ἐθνικὴ, αὐτὸ δὲ μᾶς φαίνεται ἀμφίβολο : οἱ δύο αὐτὲς λειτουργίες ἦταν ἀναγκαστικὰ συγχωνευμένες, ἀλήθεια, στὶς ὑποτυπώδεις κοινωνίες, ὅπου

μόνο ἔθιμα ὑπῆρχαν. Ὅτι ὅμως οἱ κοινωνίες, μὲ τὴν ἀνάπτυξή τους, παρέσυραν τὴ θρησκεία στὴ δεύτερη κατεύθυνση, αὐτὸ θὰ τὸ καταλάβη κανεὶς χωρὶς κόπο, ἂν ἀναφερθῆ σὲ ὅσα πρὶν λίγο ἐκθέσαμε. Πειστήκαμε γι' αὐτὸ ἀμέσως, βλέποντας ὅτι οἱ ἀνθρώπινες κοινωνίες, στὴν ἄκρη ἑνὸς ἀπὸ τοὺς μεγάλους δρόμους τῆς βιολογικῆς ἐξέλιξης, εἶναι τὸ ἀντίστοιχο τῶν κοινωνιῶν τῶν πιὸ τέλειων, πού βρίσκονται στὴν ἄκρη τῆς ἄλλης γραμμῆς, καὶ ὅτι ἡ μυθοποιητικὴ λειτουργία, χωρὶς νὰ εἶναι ἔνστικτο, παίζει στὶς ἀνθρώπινες κοινωνίες ρόλο συμμετρικὸ μὲ τὸ ρόλο τοῦ ἔνστικτου στὶς κοινωνίες τῶν ζώων.

Ἡ δεύτερη παρατήρησή μας, πού θὰ μπορούσαμε καὶ νὰ τὴν ἀφήσωμε κατὰ μέρος ὕστερα ἀπὸ ὅσα ἐπαναλάβουμε τόσες φορές, ἀφορᾷ τὸ νόημα πού δίνομε στὴν «πρόθεση τῆς φύσης», ἔκφραση πού χρησιμοποίησαμε μιλώντας γιὰ τὴ «φυσικὴ θρησκεία». Γιὰ νὰ ποῦμε τὴν ἀλήθεια, ἐπρόκειτο λιγώτερο γιὰ τὴ θρησκεία τὴν ἴδια παρὰ γιὰ τὸ ἀποτέλεσμα πού ἔφερε. Ὑπάρχει μιὰ ὁρμὴ ζωῆς πού διαπερνᾷ τὴν ὕλη καὶ παίρνει ἀπ' αὐτὴν ὅ,τι μπορεῖ, ἐλεύθερη νὰ διαιρεθῆ στὸ δρόμο της. Στὴν ἄκρη τῶν δυὸ μεγάλων γραμμῶν ἐξέλιξης, πού ἔτσι ἐχαράχτηκαν, βρίσκονται ὁ νοῦς καὶ τὸ ἔνστικτο. Ἐπειδὴ ἀκριβῶς ὁ νοῦς εἶναι ἓνα ἐπίτευγμα, ὅπως δὲ καὶ τὸ ἔνστικτο, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ τεθῆ, χωρὶς νὰ τὸν συνοδεύη μιὰ τάση πού θὰ ἀπομακρύνῃ ὅ,τι θὰ τὸν ἐμπόδιζε νὰ ἔχη τὴν πλήρη ἀπόδυσή του. Ἡ τάση αὐτὴ σχηματίζει μαζὶ μὲ τὸ νοῦ, ὅπως καὶ μὲ ὅ,τι προϋποθέτει ὁ νοῦς, ἓνα ἀδιαίρετο σύνολο, πού διαιρεῖται στὸ βλέμμα τῆς ἰκανότητάς μας—τῆς ἐντελῶς σχετικῆς μὲ τὸν ἴδιο τὸ νοῦ—νὰ ἀντιλαμβανόμαστε καὶ νὰ ἀναλύωμε. Ἄς ξαναγυρίσωμε ἀκόμη μιὰ φορὰ σὲ ὅ,τι εἶπαμε γιὰ τὸ μάτι καὶ γιὰ τὴν ὄραση. ἔχομε τὴν πράξη τῆς ὄρασης, πού εἶναι ἀπλή, καὶ ἔχομε καὶ μιὰ ἀπειρία ἀπὸ στοιχεῖα, καὶ ἀπὸ ἀμοιβαῖες ἐνέργειες τοῦ ἑνὸς ἀπάνω στὸ ἄλλο, μὲ τὰ ὁποῖα ὁ ἀνατομικὸς καὶ ὁ φυσιολόγος ἀνασυγκροτοῦν τὴν ἀπλή πράξη. Στοιχεῖα καὶ ἐνέργειες ἐκφράζουν ἀναλυτικὰ καί, ἔτσι νὰ ποῦμε, ἀρνητικά, ὄντας ἀντιδράσεις πού ἀντιτίθενται σὲ ἀντιδράσεις, τὴν ἀδιαίρετη, τὴ μόνη θετικὴ πράξη, πού πραγματικὰ ἐπέτυχε ἡ φύση. ἔτσι καὶ οἱ ἀνησυχίες τοῦ ἀνθρώπου πού ρίχτηκε στὴ γῆ, καὶ οἱ πειρασμοὶ πού μπορεῖ νὰ ἔχη τὸ ἄτομο νὰ προτιμᾷ ἀπὸ τὴν κοινότητα τὸν ἑαυτό του,—ἀνησυχίες καὶ πειρασμοὶ πού εἶναι τὸ γνῶρισμα νοητικοῦ ὄντος—θὰ ἦταν ἐπιδεκτικὲς ἀτέλειωτης ἀπαρίθμησης. Ἀπεριόριστο ἀριθμὸ ἔχουν καὶ οἱ

μορφές τῆς δεισιδαιμονίας, ἢ μᾶλλον τῆς στατικῆς θρησκείας, πού ἀντιστέκονται σ' αὐτὲς τὶς ἀντιστάσεις. Ἐπὶ αὐτὴ ἡ περιπλοκὴ ἐξαφανίζεται, ἂν ξαναθέσωμε τὸν ἄνθρωπο στὸ σύνολο τῆς φύσης, ἂν σκεφτοῦμε ὅτι ὁ νοῦς θάταν ἐμπόδιο στὴ γαλήνη πού βρίσκομε παντοῦ ἄλλοῦ, καὶ ὅτι τὸ ἐμπόδιο πρέπει νὰ ὑπερπηδηθῆ, ἢ ἰσορροπία νὰ ἀποκατασταθῆ. Κυτταγμένο ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη, πού εἶναι ἡ ἀποψη τῆς γέννησης καὶ ὄχι πᾶς τῆς ἀνάλυσης, τὸ κάθε τί πού ὁ νοῦς στὴν ἐφαρμογὴ του στὴ ζωὴ ἔφερε μαζί του ἀπὸ ἀναταραχὴ καὶ λιποψυχία, μὲ ὅση πάλι γαλήνευση ἔφεραν σ' αὐτὰ οἱ θρησκείες, γίνεται τότε ἀπλὸ πρᾶγμα. Ἀναταραχὴ καὶ μυθοποίησι συμψηφίζονται καὶ ἀναιροῦν ἢ μιὰ τὴν ἄλλη. Στὸ θεὸ πού θὰ κύτταζεν ἀπὸ ψηλά, τὸ πᾶν θὰ φαινόταν ἀδιαίρετο, σὰν τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν λουλουδιῶν πού ἀνοίγουν τὴν ἀνοιξή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ — Η ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

ΑΣ ΡΙΞΩΜΕ ένα βλέμμα πίσω, στη ζωή, πού άλλοτε ἀκολουθήσαμε τὴν ἀνάπτυξή της ὡς τὸ σημεῖο ὅπου ἔπρεπε νὰ βγῆ ἀπ' αὐτὴν ἡ θρησκεία. Μεγάλο ρεῦμα δημιουργικῆς ἐνέργειας ἐκτοξεύεται μέσα στὴν ὕλη γιὰ νὰ ἐπιτύχη ἀπ' αὐτὴν ὅ,τι μπορεῖ. Στὰ περισσότερα σημεῖα σταμάτησε· αὐτὰ τὰ σταματήματα στὰ μάτια μας μεταφράζονται μὲ ἰσάριθμες ἐμφανίσεις ζωντανῶν εἰδῶν, ὀργανισμῶν δηλαδή ὅπου τὸ βλέμμα μας, τὸ οὐσιαστικῶς ἀναλυτικὸ καὶ συνθετικὸ, ξεχωρίζει πλῆθος ἀπὸ στοιχεῖα πού συντάσσονται γιὰ νὰ ἐκπληρώσουν πλῆθος ἀπὸ λειτουργίες· ἡ ὀργανωτικὴ ἐργασία μολαταῦτα ἦταν μόνο τὸ σταμάτημα, ἀπλή πράξη, ἀνάλογη μὲ τὸ βύθισμα τοῦ ποδιοῦ στὸν ἄμμο, πού στὴ στιγμὴ ἀναγκάζει χιλιάδες ἀπὸ κόκκους νὰ συνεννοηθοῦν γιὰ νὰ δώσουν ἓνα ἄχναρι. Σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς γραμμὲς ὅπου πέτυχε νὰ προχωρήσῃ πιὸ μακρῶς, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πιστέψῃ ὅτι ἡ ζωϊκὴ αὐτὴ ἐνέργεια θὰ παράσερνε ὅ,τι καλύτερο εἶχε καὶ θὰ τραβοῦσε ἴσια μπροστά της· ἀλλὰ λύγισε καὶ ὅλα ἀνακυρτώθηκαν : ἀναπήδησαν ὄντα, πού ἡ ἐνεργητικότητά τους περιστρεφόταν ἀπεριόριστα στὸν ἴδιο κύκλο, πού τὰ ὀργανά τους ἦταν ἐργαλεῖα ἐντελῶς ἔτοιμα ἀντὶ νὰ ἀφήνουν τὸ πεδίο ἀνοιχτὸ σὲ ἐπινόηση γιὰ σύνεργα, ἡ ὁποία νὰ ἀνανεώνεται ἀδιάκοπα, πού ἡ συνείδησή τους γλιστροῦσε στὴν ὑπνοβατικὴ κατάσταση τοῦ ἐνστίκτου ἀντὶ νὰ ἀνορθώνεται καὶ νὰ τονώνεται μέσα σὲ καλοζυγισμένη σκέψη. Τέτοια εἶναι ἡ κατάσταση τοῦ ἀτόμου στὶς κοινωνίες ἐκεῖνες τῶν ἐντόμων μὲ τὴ σοφὴ ὀργάνωση, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν τέλειο αὐτοματισμό. Ἡ δημιουργικὴ προσπάθεια μόνο στὴ γραμμὴ τῆς ἐξέλιξης πού καταλήγει στὸν ἄνθρωπο πέρασε μὲ ἐπιτυχία. Διασχίζοντας τὴν ὕλη ἡ συνείδηση πῆρε, αὐτὴ τὴ φορά, σὰν ἀπὸ καλοῦπι τὴ μορφὴ τοῦ νοῦ τοῦ κατασκευαστῆ. Καὶ ἡ ἐφεύρεση, πού ἔχει μέσα της τὴ συλλογὴ, τὸ στοχασμό, ἀνοιξε ἐλεύθερα τὰ φτερά της.

Ἄλλὰ ὁ νοῦς δὲν ἦταν ἀκίνδυνος. Ἐως τότε ὅλα τὰ ἔμψυχα εἶχαν ἄπληστα πιῆ ἀπὸ τὸ ποτῆρι τῆς ζωῆς. Ρουφοῦσαν τὸ μέλι πού ἡ φύση εἶχε βάλει στὸ καράβι : καὶ ἀπὸ πάνω καταβρόχθιζαν ὅ,τι ἔμενε, χωρὶς νὰ τὸ ἔχουν δεῖ. Ὁ νοῦς, αὐτός, κύτταζε ὡς κάτω. Γιατὶ τὸ ἔλλογο ὄν δὲ ζοῦσε πιά μόνο στὸ παρόν· δὲν ὑπάρχει διαλογισμὸς χωρὶς πρόβλεψη, πρόβλε-

ψη χωρίς ἀνησυχία, ἀνησυχία χωρίς στιγμιαία χαλάρωση τῆς προσήλωσης στὴ ζωὴ. Πρὸ πάντων δὲν ὑπάρχει ἀνθρωπότητα χωρίς κοινωνία, καὶ ἡ κοινωνία ζητᾶ ἀπὸ τὸ ἄτομο ὑπέρτατη ἀνιδιοτέλεια, πὺ τὸ ἔντομο, στὸν αὐτοματισμὸ του, τὴ σπρώχνει ὡς τὴν τέλεια λήθη τοῦ ἑαυτοῦ του. Δὲν πρέπει νὰ ὑπολογίζουμε στὸ διαλογισμὸ γιὰ νὰ στηρίξη αὐτὴ τὴν ἀνιδιοτέλεια. Ὁ νοῦς, ἐκτὸς ἂν εἶναι ὁ νοῦς ἐνὸς λεπτεπίλεπτου ὠφελιμιστῆ φιλόσοφου, θὰ συμβούλευε μᾶλλον τὸν ἐγωϊσμό. Ἀπὸ δυὸ μεριές λοιπὸν ὁ νοῦς καλοῦσε ἓνα ἀντίβαρο. Ἡ καλύτερα, ἦταν ἐφωδιασμένος μ' αὐτό, γιὰ τὴ φύση, ἀκόμη μιὰ φορά, δὲν κάνει τὰ ὄντα ἀπὸ τμήματα καὶ κομμάτια : ὅ,τι εἶναι πολλαπλὸ στὴν ἐκδήλωσή του μπορεῖ νὰ εἶναι ἅπλο στὴ γένεσή του. Ἐνα εἶδος πὺ ἀναπηδᾷ φέρνει μαζί του, στὸ ἀδιαίρετο τῆς πράξης πὺ τὸ γεννᾷ, ὅλες τὶς λεπτομέρειες πὺ τὸ κάνουν βιώσιμο. Τὸ ἴδιο τὸ σταμάτημα τῆς δημιουργικῆς πνοῆς πὺ μεταφράστηκε μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ δικοῦ μας εἶδους ἔδωσε, μαζί μὲ τὸν ἀνθρώπινο νοῦ, τὴ μυθοποιητικὴ λειτουργία πὺ κατεργάζεται τὶς θρησκείες. Τέτοιος εἶναι λοιπὸν ὁ ρόλος καὶ τέτοια εἶναι ἡ σημασία τῆς θρησκείας πὺ τὴν ὀνομάσαμε στατικὴ ἢ φυσικὴ. Ἡ θρησκεία εἶναι ἐκεῖνο πὺ ὀφείλει νὰ ἀναπληρώσῃ, στὰ ὄντα τὰ προικισμένα μὲ διαλογισμὸ, τὸ ἐνδεχόμενον ἔλλειμμα προσήλωσης στὴ ζωὴ.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι διακρίνει κανεὶς ἀμέσως μιὰ ἄλλη δυνατὴ λύση στὸ πρόβλημα. Ἡ στατικὴ θρησκεία προσηλώνει τὸν ἀνθρώπο στὴ ζωὴ, κατὰ συνέπεια τὸ ἄτομο στὴν κοινωνία, μὲ τὸ νὰ τοῦ διηγεῖται ἱστορίες πὺ μποροῦν νὰ παραβληθοῦν μὲ τὶς ἱστορίες ἐκεῖνες μὲ τὶς ὁποῖες κοιμίζουν τὰ παιδιά. Χωρὶς ἀμφιβολία δὲν εἶναι ἱστορίες σὰν τὶς ἄλλες. Γεννημένες ἀναγκαστικὰ ἀπὸ τὴ μυθοποιητικὴ λειτουργία, καὶ ὄχι γιὰ ἅπλη εὐχαρίστηση, παραποιοῦν τὴν πραγματικότητα πὺ ἀντιλαμβανόμεστε σὲ σημεῖο πὺ νὰ προεκτείνωνται σὲ ἐνέργειες : οἱ ἄλλες φανταστικὲς δημιουργίες ἔχουν αὐτὴ τὴν τάση, ἀλλὰ δὲν ἀπαιτοῦν νὰ ἀφεθοῦμε νὰ τραβήξωμε πρὸς τὰ ἐκεῖ· μποροῦν νὰ μείνουν στὴν κατάσταση τῆς ἰδέας· ἐκεῖνες ὅμως, ἀντίθετα, εἶναι ἰδέες-ἐνέργειες. Δὲν εἶναι λιγώτερο γι' αὐτὸ μῦθος, πὺ κριτικὰ μυαλὰ θὰ τὶς δεχτοῦν συχνὰ στὴν πράξη, ὅπως τὸ εἶδαμε, πὺ κανονικὰ ὅμως θὰ ἔπρεπε νὰ τὶς ἀπορρίψουν. Ἡ ἐνεργητικὴ ἀρχή, ἢ κινήτικὴ, πὺ ἡ μόνη τῆς στάθμευση σὲ ἓνα ἀκρότατο σημεῖο ἐκφράστηκε μὲ τὴν ἀνθρωπότητα, ἀπαιτεῖ βέβαια ἀπὸ ὅλα τὰ δημιουργημένα εἶδη νὰ ἀγ-

μιστρώνονται στη ζωή. Ἀλλά, ὅπως δείξαμε ἄλλοτε, ἂν ἡ ἀρχὴ αὐτῆ δίνῃ ὅλα τὰ εἶδη ὀλικά, σὰν δέντρο πὺ βγάξει σὲ ὅλες τὶς διευθύνσεις κλαδιά, πὺ ἀπολήγουν σὲ μάτια, ὁ λόγος τῆς ὑπαρξίης σὲ ὅλη αὐτὴ τὴν ἀνάπτυξη εἶναι ἡ παρακαταθήκη μέσα στὴν ὕλη ἐνέργειας ἐλεύθερα δημιουργικῆς, εἶναι ὁ ἄνθρωπος ἢ κάποιον ὄν ἴδιας σημασίας, δὲ λέμε ἴδιας μορφῆς. Τὸ σύνολο θὰ μπορούσε νὰ εἶναι πολὺ ἀνώτερο ἀπὸ ὅ,τι εἶναι· πιθανὸ αὐτὸ νὰ συμβαίνει σὲ κόσμους ὅπου τὸ ρεῦμα διαπερνᾷ μὲ ὁρμὴ ὕλη λιγώτερο ἀντιδραστικῆ. Θὰ μπορούσε, τὸ ἴδιο, νὰ μὴν εὑρίσκε ποτὲ τὸ ρεῦμα ἐλεύθερη διέξοδο, ἀκόμη οὔτε σ' αὐτὸν τὸν ἀνεπαρκῆ βαθμὸ· στὴν περίπτωση αὐτῆ ποτὲ δὲ θὰ ἀπολυτρωνόταν πάνω στὸν πλανήτη μας ἢ ποιότητα καὶ ἡ ποσότητα δημιουργικῆς ἐνέργειας πὺ ἀντιπροσωπεύει ἡ ἀνθρώπινη μορφῆ. Μὲ κάθε τρόπο, ὅμως, ἡ ζωὴ εἶναι κάτι τὸ ὅμοιον ἐπιθυμητό, πὺ ἐπιθυμητό μάλιστα γιὰ τὸν ἄνθρωπο παρὰ γιὰ τὰ ἄλλα εἶδη, ἀφοῦ τοῦτα δῶ τὴν ὑφίστανται σὰν κάτι πὺ δημιουργήθηκε στὰ πεταχτὰ ἀπὸ τὴ δημιουργικὴ ἐνέργεια, ἐνῶ στὸν ἄνθρωπο εἶναι ἡ ἴδια ἢ ἐπιτυχία αὐτῆς τῆς προσπάθειας, ὅσο ἄτελη καὶ ὅσο ἀβέβαιη καὶ ἂν εἶναι. Ὑστερα ἀπ' αὐτὰ γιὰτί ὁ ἄνθρωπος δὲ θὰ ξανάβρισκε τὴν ἐμπιστοσύνη πὺ τοῦ λείπει, ἢ πὺ μπόρεσε νὰ τοῦ κλονίσῃ ὁ διαλογισμὸς, ἀνεβαίνοντας ξανά, γιὰ νὰ ξαναπάρῃ τὴν ὁρμὴ, πρὸς τὴν κατεύθυνση ἀπ' ὅπου εἶχε ἔρθει αὐτῆ ἢ ὁρμῆ; Δὲν εἶναι μὲ τὸ νοῦ, ἢ πάντως μόνο μὲ τὸ νοῦ, πὺ θὰ μπορούσε νὰ τὸ κάμῃ: ὁ νοῦς θὰ πῆγαινε μᾶλλον στὴν ἀντίστροφη κατεύθυνση· ἔχει εἰδικὸ προορισμό, καὶ ὅταν ὑψώνεται στὶς θεωρήσεις του, τὸ πολὺ πολὺ μᾶς κάνει νὰ συλλάβωμε δυνατότητες, δὲν ἀγγίζει πραγματικότητα. Γνωρίζομε ὅμως ὅτι γύρω στὸ νοῦ ἀπόμεινε ἓνα κρόσσι ἀπὸ διαίσθησης, ἀκαθόριστο καὶ πὺ πάει νὰ χαθῆ. Δὲ θὰ ἦταν δυνατό νὰ τὸ στερεώσωμε, νὰ τὸ τονώσωμε, καὶ πρὸ πάντων νὰ τὸ συμπληρώσωμε στὴν πράξη, γιὰτί ἔγινε καθαρὸ ὄραμα μόνο ἀπὸ ἐξασθένιση τῆς δικῆς του ἀρχῆς καί, ἂν μπορούμε νὰ ἐκφρασιοῦμε ἔτσι, ἀπὸ ἀφαίρεση πὺ ἐνεργήθηκε πάνω σ' αὐτὸ τὸ ἴδιο;

Μία ψυχὴ ἱκανὴ καὶ ἄξια γι' αὐτὴ τὴν προσπάθεια οὔτε πὺ θὰ ἀναρωτιόταν ἂν ἡ ἀρχὴ μὲ τὴν ὁποία τώρα βρίσκεται σὲ ἐπαφῆ εἶναι ἡ ὑπερβατικὴ αἰτία ὅλων τῶν πραγμάτων ἢ μήπως εἶναι ὁ γήινος ἐπίτροπός της. Θὰ τῆς ἔφτανε νὰ νοιώθῃ ὅτι ἀφήνεται νὰ τὴ διαπερνᾷ, χωρὶς νὰ ἀπορροφᾷται ἢ προσωπικότητά της, ἓνα ὄν πὺ ἔχει ἄπειρα πὺ μεγάλη δύναμη ἀπὸ αὐ-

Οἱ δύο πηγὲς τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς θρησκείας

τήν, ὅπως τὸ σίδηρο ἀπὸ τῆ φωτιά πού τὸ πυρώνει. Ἡ προσήλωσή της στὴ ζωὴ θὰ ἦταν ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα ἢ ἀδιαχωριστία της ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀρχή, χαρὰ μέσα στὴ χαρὰ, ἀγάπη τοῦ ὅ,τι εἶναι μόνο ἀγάπη. Στὴν κοινωνία θὰ δινόταν ἐπιπρόσθετα, ἀλλὰ σὲ κοινωνία πού θὰ ἦταν τότε ὀλόκληρη ἢ ἀνθρωπότητα, πού τὴν ἀγαπᾷ στὴν ἀγάπη ἐκείνου πού εἶναι ἢ ἀρχὴ τῆς ἀνθρωπότητας. Ἡ ἐμπιστοσύνη πού ἔφερε στὸν ἄνθρωπο ἢ στατική θρησκεία, θὰ μεταμορφωνόταν τώρα: ὄχι πιά φροντίδα γιὰ τὸ μέλλον, ὄχι πιά ἀνήσυχη ἐπιστροφή στὸν ἑαυτό μας· τὸ θέμα δὲ θὰ ἄξιζε πιά ὑλικά τὸν κόπο, καὶ ἠθικά θὰ ἔπαιρνε πολὺ ὑψηλὴ σημασία. Ἡ προσήλωση γενικὰ στὴ ζωὴ θὰ γινόταν τώρα ἀπὸ τὴν ἀπόσπαση ἀπὸ κάθε τί τὸ ἰδιαίτερο. Μὰ θὰ ἔπρεπε τότε νὰ μιλοῦμε ἀκόμη γιὰ θρησκεία; ἢ ἔπρεπε τότε, γιὰ ὅ,τι προηγήθηκε, νὰ χρησιμοποιοῦμε αὐτὴ τὴ λέξη; Τὰ δύο πράγματα δὲ διαφέρουν σὲ σημεῖο πού νὰ ἀποκλείωνται, καὶ νὰ μὴ μποροῦν νὰ ὀνομάζονται μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα;

Μολαταῦτα ὑπάρχουν πολλοὶ λόγοι νὰ μιλοῦμε γιὰ θρησκεία καὶ στὶς δύο περιπτώσεις. Πρῶτα πρῶτα, ἄς μεταφέρῃ ὁ μυστικισμὸς —γιατὶ αὐτὸν σκεφτόμασταν— τὴν ψυχὴ σὲ ἄλλο ἐπίπεδο: δὲν τῆς ἐξασφαλίζει γι' αὐτὸ λιγώτερο, μὲ μορφὴ ἐξαίρετη, τὴ βεβαιότητα καὶ τὴ γαλήνη πού ἔχει γιὰ λειτουργία της νὰ προμηθεύῃ ἢ στατικὴ θρησκεία. Ἀλλὰ πρέπει πρὸ πάντων νὰ λάβωμε ὑπ' ὄψη μας ὅτι ὁ καθαρὸς μυστικισμὸς εἶναι σπάνια οὐσία, ὅτι τὶς περισσότερες φορὲς τὸν συναντοῦμε σὲ κατάστασι διαλυμένη, ὅτι δὲ διοχετεύει λιγώτερο γι' αὐτὸ στὴ μάζα, μὲ τὴν ὁποία ἀνακατεύεται, τὸ χροῶμα του καὶ τὸ ἄρωμά του, καὶ ὅτι πρέπει νὰ τὸν ἀφήνουν μαζί μὲ τὴ στατικὴ θρησκεία, πραγματικὰ ἀχώριστο ἀπ' αὐτήν, ἂν θέλουν νὰ τὸν συλλάβουν στὴ δράση του, γιατί ἔτσι κατώρθωσε νὰ ἐπιβληθῇ στὸν κόσμον. Τοποτημένος σ' αὐτὴ τὴν ἀποψη θὰ παρατηροῦσε κανεὶς σειρὰ μεταβάσεις ἀπὸ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο σημεῖο, καὶ σὰν διαφορὲς βαθμοῦ, ἐκεῖ ὅπου στὴν πραγματικότητα ὑπάρχει διαφορὰ φύσης. Ἄς ξαναγυρίσωμε μὲ δύο λόγια σὲ καθένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ σημεῖα.

Μὲ τὸ νὰ τὸν ὀρίζωμε μὲ τὴ σχέση του πρὸς τὴ ζωτικὴ ὁρμή, δεχτήκαμε ἔμμεσα ὅτι ὁ ἀληθινὸς μυστικισμὸς ἦταν σπάνιος. Λίγο παρακάτω θὰ μιλήσωμε γιὰ τὴ σημασία του καὶ γιὰ τὴν ἀξία του. Ἄς περιοριστοῦμε γιὰ τὴν ὥρα νὰ παρατηρήσωμε ὅτι, ὕστερα ἀπὸ τὰ προηγούμενα, ἡ θέσι του εἶναι σὲ ἓνα σημεῖο μέχρι τοῦ ὁποίου τὸ πνευματικὸ ρεῦμα, πού διαπέρασε τὴν ὕλη, πιθανὸ νὰ θέλησε, μὰ δὲ μπόρεσε νὰ φτάσῃ. Γιατὶ ὁ μυστικισ-

σμός δὲ λογαριάζει τὰ ἐμπόδια μὲ τὰ ὅποια ἡ φύση ἀναγκάστηκε νὰ συμβιβαστῇ· ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος πάλι, δὲν κατανοεῖ κανεὶς τὴν ἐξέλιξη τῆς ζωῆς, — ἂν ἀφαιρέσωμε τοὺς πλάγιους δρόμους στοὺς ὁποίους μπῆκε μὲ βία —, παρὰ μόνο ἂν τῇ δῆ νὰ ἀναζητᾷ κάτι τὸ ἀνέφικτο, αὐτὸ πὺ φτάνει ὁ μέγας μυστικός. Ἐάν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, ἂν πολλοὶ ἄνθρωποι μπορούσαν νὰ ἀνεβοῦν ὅσο ψηλὰ καὶ αὐτὸς ὁ προνομιούχος ἄνθρωπος, δὲ θὰ σταματοῦσαν ἡ ζωὴ στὸ ἀνθρώπινο εἶδος, γιατί αὐτὸς ὁ προνομιούχος εἶναι στὴν πραγματικότητα περισσότερο ἀπὸ ἄνθρωπος. Θὰ μπορούσε νὰ πῆ κανεὶς τὰ ἴδια καὶ γιὰ τὶς ἄλλες μορφές μεγαλοφυΐας: ὅλες τὸ ἴδιο σπάνιες εἶναι. Δὲν εἶναι λοιπὸν ἀπὸ τυχαίότητα, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν οὐσία του τὴν ἴδια πὺ ὁ ἀληθινὸς μυστικισμὸς εἶναι ἐξαίρεση.

Ἄλλὰ ὅταν μιᾶ, ὑπάρχει κάτι στὸ βάθος τῶν περισσότερων ἀνθρώπων, πὺ ἀδιόρατα ἀντηχεῖ στὰ λόγια του. Μᾶς ἀποκαλύπτει, ἢ καλύτερα θὰ μᾶς ἀποκάλυπτε μιὰ ἐξαίσια προοπτική, ἂν τὸ θέλαμε· δὲν τὸ θέλομε καὶ τὶς περισσότερες φορές δὲ θὰ μπορούσαμε νὰ τὸ θέλωμε· ἡ προσπάθεια θὰ μᾶς τσάκιζε. Ἡ γοητεία δὲν ἐνέργησε γι' αὐτὸ λιγώτερο, καὶ ὅπως συμβαίνει ὅταν ἓνας μεγαλοφυῆς καλλιτέχνης δημιουργεῖ ἔργο πὺ μᾶς ξεπερνᾷ, πὺ δὲν καταφέρνομε νὰ ἀφομοιώσωμε τὸ πνεῦμα του, μὰ πὺ μᾶς κάνει νὰ νοιώθωμε τὴ χυδαιότητα τῶν πρὶν θαυμασμῶν μας, τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὴ στατική θρησκεία. Ἐξ ἀκολουθεῖ νὰ ὑπάρχη, δὲν εἶναι πια ἐντελῶς ὅ,τι ἦταν, πρὸ πάντων δὲν τολμᾷ πια νὰ ὁμολογήσῃ τὸν ἑαυτὸ της, ὅταν ἐμφανίζεται ὁ μέγας μυστικισμὸς. Ἐπ' αὐτὴν ἀκόμη, ἢ τουλάχιστο ἀπ' αὐτὴν κυρίως, θὰ ζητήσῃ ἢ ἀνθρωπότητα τὸ στήριγμα πὺ χρειάζεται: θὰ ἀφήσῃ ἀκόμη τὴ μυθοποιητικὴ λειτουργία νὰ ἐργάζεται, τροποποιώντας τὴν ὅσο καλύτερα μπορεί· μὲ λίγα λόγια, ἡ ἐμπιστοσύνη της στὴ ζωὴ θὰ μείνῃ σχεδὸν ὅπως τὴν εἶχε καθιερώσει ἡ φύση. Ἐπὶ αὐτὴν θὰ προσποιηθῇ μὲ εἰλικρίνεια ὅτι ἀναζήτησε καί, σὲ ὠρισμένο βαθμὸ, πέτυχε αὐτὴ τὴν ἐπαφὴ μὲ τὴν ἴδια τὴν ἀρχὴ τῆς φύσης πὺ φανερώνεται μὲ ἐντελῶς διαφορετικὴ προσήλωση στὴ ζωὴ, μὲ ἐμπιστοσύνη μετασχηματισμένη. Ἐνίκη νὰ ἀνέβῃ τόσο ψηλά, θὰ σκιαγραφήσῃ τὴν κίνηση, θὰ πάρῃ τὴ στάση, καί, στὰ λόγια της, θὰ κρατήσῃ τὴν πρὸ ὁμορφῆς θέσῃ σὲ διατυπώσεις, πὺ ὅμως γιὰ αὐτὴν δὲ φτάνουν νὰ γεμίσουν μὲ ὅλο τους τὸ νόημα, σὰν τὶς πολυθρόνες ἐκεῖνες πὺ μένουν ἄδειες, ἐνῶ τὶς προώριζαν γιὰ μεγάλα πρόσωπα σὲ μιὰ τελετή. Θὰ συγκροτηθῇ ἔτσι

μια μιχτή θρησκεία που θα συνεπάγεται νέο προσανατολισμό της παλιάς θρησκείας, έφεση λιγώτερο ή περισσότερο έντονη του παλιού θεού, που βγήκεν από τη μυθοποιητική λειτουργία, να χαθή μέσα σε κείνον που τώρα αποκαλύπτεται, που φωτίζει και θερμαίνει με την παρουσία του τις προνομιοῦχες ψυχές. Έτσι παρεβάλλονται, όπως λέγαμε πριν, μεταβάσεις και φαινομενικές διαφορές βαθμού ανάμεσα σε δυο πράγματα, που διαφέρουν ριζικά στη φύση των και που στην αρχή δε θα φαίνονταν ότι πρέπει να θνομάζονται με τον ίδιο τρόπο. Η αντίθεση είναι χτυπητή σε πολλές περιπτώσεις, όταν λόγου χάρη εμπόλεμα έθνη βεβαιώνουν και το ένα και το άλλο ότι έχουν μαζί τους ένα θεό που έτσι βρίσκεται να είναι ο εθνικός ειδωλολατρικός θεός, ενώ ο θεός για τον οποίο φαντάζονται ότι μιλούν είναι θεός κοινός σε όλους τους ανθρώπους, που και μόνο η θέασή του από όλους θα ήταν η άμεση κατάργηση του πολέμου. Μολαταῦτα δε θάπρεπε να παρακινηθοῦμε απ' αυτή την αντίθεση για να υποτιμήσωμε τις θρησκευτικές εκείνες που γεννημένες από το μυστικισμό γενίκευσαν τη χρήση των τύπων του χωρίς να μπορέσουν με όλο του το πνεῦμα να εισδύσουν σε όλη την ανθρωπότητα. Συμβαίνει κάποιες εκφράσεις σχεδόν άδειες να κάμουν να αναπηδήσει έδω και κεί, σαν πραγματικά μαγικά λόγια, το πνεῦμα το ίκανό να τις γεμίσει με νόημα. Άσημος καθηγητής, με τη μηχανική διδασκαλία επιστήμης που δημιούργησαν μεγαλοφυείς άνθρωποι, θα άφυπνίσει σε κάποιον από τους μαθητές του το κάλεσμα που δεν είχε ο ίδιος, και θα τον μετατρέψει ασύνειδα σε εφάμιλλο των μεγάλων εκείνων ανθρώπων, που είναι άόρατοι και παρόντες στο μήνυμα που ο καθηγητής μεταβιβάζει.

Υπάρχει όμως μια διαφορά ανάμεσα στις δυο περιπτώσεις και, αν τη λάβωμε υπ' όψη, θα δοῦμε να έλαττώνεται, όσον άφορᾶ τη θρησκεία, η αντίθεση ανάμεσα στο «στατικό» και το «δυναμικό» που τώρα μόλις επιμείναμε σ' αυτήν για να τονίσωμε καλύτερα τα χαρακτηριστικά του ενός και του άλλου. Η μεγάλη πλειονότητα των ανθρώπων μπορεί να μείνει σχεδόν ξένη στα μαθηματικά, λόγου χάρη, κι ᾶς ύμνει τη μεγαλοφυΐα του Ντεκάρτ ή του Νεύτωνος. Άλλά εκείνοι που από άπόσταση γονάτισαν προστά στο μυστικό λόγο, γιατί μέσα τους άκουαν την αδύνατη ήχώ του, δε θα μείνουν άδιάφοροι σε ό,τι ο λόγος αυτός ευαγγελίζεται. Αν είχαν κιόλας πεποιθήσεις, κι αν δε θέλουν ή δε μπορούν να ξεκολλήσουν απ' αυτές, θα πειστοῦν